

Andrzej Kopiczko

Ks. Andrzej Kopiczko (Olsztyn)

POCZĄTKI CHRZEŚCJAŃSTWA W PRUSACH I UTWORZENIE BISKUPSTW W 1243 ROKU. ZARYS PROBLEMATYKI

Próby chrystianizacji Prus¹ już w X wieku podjęła Polska, która sama przyjęła chrzest dopiero w 966 roku. Kierowała się przy tym intencją likwidacji pogaństwa wśród plemion zamieszkujących południowo-wschodnie wybrzeże Bałtyku. Przy poparciu księcia Bolesława Chrobrego wyprawił się do Prus Wojciech Sławnikowicz², ale jego misja nie trwała długo. Wiemy, że wraz z przyrodnim bratem Radzikiem Gaudentym oraz Benedyktem

¹ Karol Górski nazwą „Prusy” obejmuje ziemie leżące między Morzem Bałtyckim, Wisłą, Ośą, linią północnej granicy Polski z 1939 r., biegnącą wzdłuż Narwi, Biebrzy i Niemna. Ale w XIII w. zasięg terytorialny Prus był określany szerzej. Kryterium podziału stanowiły granice zamierzonej metropolii pruskiej, która miała objąć ziemię chełmińską, Jaćwięż, a nawet Kurlandię. Terytorium to łączył podobny język, kultura i tradycja. – K. Górski, *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław 1977, s. 15. Przed powstaniem metropolii w Prusach Stolica Apostolska traktowała ziemię chełmińską odrębnie, jako dziedzictwo Konrada Mazowieckiego. Uznał to 3 VIII 1243 r. papież Grzegorz IX. – *Preussisches Urkundenbuch*, t. 1, cz. 1, wyd. R. Philippi, C.P. Wölky, Königsberg 1882 (dalej: PrUB, t. 1, cz. 1), s. 83–84 (nr 108). Ale w czasie organizowania się państwa krzyżackiego w Prusach ziemię chełmińską uznawano już za jeden region z Prusami. – P. Dusburg, *Chronicon terrae Prussiae*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 1, wyd. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1861, s. 54; Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, przetłumaczył S. Wyszomirski, wstępem i komentarzem historycznym opatrzył J. Wenta, Toruń 2004, s. 43–44. Por. R. Bodański, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach*, cz. 1, *Studia Warmińskie* (dalej: SW), 1979, t. 16, s. 305. Por. W. Długokęcki, *Uwagi o genezie i rozwoju wczesnośredniowiecznych Prus do początków XIII wieku*, *Pruthenia*, 2006, t. 2, s. 9–54. Por. A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993, s. 9–14.

² J. Nastalska-Wisnicka, *Wojciech św.*, w: *Encyklopedia katolicka* (dalej: Ekat.), t. 20, Lublin 2014, kol. 837–840.

Boguszą dotarli do ziemi Prusów, najprawdopodobniej w okolicy dzisiejszego Elbląga. Trasa mogła przebiegać od Gdańska rynną Mierzei Wiślanej (w tamtych czasach Mierzeja składała się z łańcucha wysp oddzielonych głębiami – niem. Tief) przez Zalew i jezioro Drużno do grodu pruskiego Cholin. Jednak po 5 dniach, 23 kwietnia 997 roku, na terenie wsi Święty Gaj³ został zamordowany przez tubylców przez uderzenie toporem lub włócznią⁴. Wiara przodków plemion pruskich okazała się silniejsza od perswazji i misji ewangelizacyjnej św. Wojciecha. Z owoców tego męczeństwa skorzystało jednak młode państwo polskie. Książę Bolesław Chrobry wykupił ciało św. Wojciecha i umieścił w Gnieźnie, które w 999 roku papież Sylwester II ustanowił siedzibą metropolii⁵.

Kolejna misja, którą też znamy stosunkowo dobrze, związana jest już z postacią św. Brunona. Tym razem protektorem okazała się Polska. Od momentu założenia metropolii w Gnieźnie obszar dorzecza Wisły znalazł się w całości w gestii polskiego Kościoła. Wprawdzie król Niemiec Henryk II rościł również pretensje do tych ziem, ale ze względu na dużą odległość jego wpływy były niewielkie⁶. To zadecydowało o kontynuowaniu

³ Pomijamy tu inne hipotezy, związane ze śmiercią św. Wojciecha, zwłaszcza tradycję sambijską (obok pomezkańskiej). Zob. S. Mielczarski, *Przyczyny śmierci św. Wojciecha*, SW, 1982, t. 19, s. 19–30; tenże, *Itinerarium pruskie św. Wojciecha jako problem historiograficzny*, SW, 1993, t. 30, s. 81–88; Ł. i J. Okulicz-Kozarynowie, *Tło osadnicze wyprawy św. Wojciecha do Prus. Realia archeologiczne i perspektywy badawcze*, tamże, s. 89–106.

⁴ R. Gustaw, *Wojciech–Adalbert*, w: *Hagiografia polska*, t. I, Poznań 1971, s. 572–610.

⁵ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, Lublin 1969, s. 301 [13]; tenże, *Gnieźnieńska archidiecezja*, w: *Ekat.*, t. 5, Lublin 1989, kol. 1173–1175.

⁶ Por. J. Tyszkiewicz, *Pobyty Brunona z Querfurtu w Polsce*, w: *Święty Brunon. Patron lokalny czy symbol jedności Europy i powszechności Kościoła*, red. A. Kopiczko, Olsztyn 2009, s. 161–171. O idei uniwersalizmu cesarskiego i wynikających z tego konsekwencji dla niezależności Kościołów w Polsce i na Węgrzech, zob. J. Strzelczyk, *Ottón III i Brunon z Kwerfurtu wobec kwestii uniwersalizmu średniowiecznego*, tamże, s. 17–28; P. Urbańczyk, *Stan chrystianizacji regionu bałtyckiego w czasach Brunona z Kwerfurtu*, tamże, s. 137–148.

działań misyjnych pod patronatem Bolesława Chrobrego. W tym celu we wrześniu 1008 r. przybył do Polski niemiecki zakonnik Brunon z Kwerfurtu. Już na początku 1009 r. wraz z osiemnastoma towarzyszami wyruszył na wyprawę misyjną do plemion pruskich, na pogranicze galindzko-jaćwieskie⁷. Kronikarz Wipert w „Passio” pisze, że wskutek przejścia próby ognia przez św. Brunona udało mu się przekonać wielu pogan do przyjęcia nowej wiary. Wśród nich wymieniony został naczelnik (król) pruski Nethimer i 300 osób dorosłych⁸. Jednak inny książę tej ziemi uwięził misjonarzy, następnie kazał ścinać św. Brunona, a 18 jego towarzyszy powiesić. Tak zakończyła się misja, choć do dziś nie ustalono dokładnie gdzie. Jako datę wymienia się albo 14 lutego, albo 9 marca 1009 roku.⁹

Wraz z osłabieniem międzynarodowej pozycji Polski i władzy królewskiej za rządów Mieszką II, ustały też próby chrystianizacji sąsiadów z północy¹⁰. Co prawda Bolesław Krzywousty, po pokonaniu Zbigniewa i zjednoczeniu kraju, wyprawiał się na terytorium plemienia pruskiego Sasinów w latach 1108–1118, ale celem tych działań był raczej podbój niż ewangelizacja¹¹. Kronikarz Jan Leo zanotował jednak, że „dobry ten Władca

⁷ W. Jemielity, *Święty Brunon z Kwerfurtu*, SW, 1982, t. 19, s. s. 48–49. Autor próbuje też ustalić miejsce śmierci apostoła. Więcej na temat hipotez związanych ze śmiercią św. Brunona w pracy zbiorowej pt. *Święty Brunon. Patron lokalny czy symbol jedności Europy i powszechności Kościoła*, red. A. Kopiczko, Olsztyn 2009, s. 109–211.

⁸ E. Kowalczyk-Heyman, *Gdzie nawracał i gdzie zginął biskup Bruno z Kwerfurtu?*, w: *Święty Brunon. Patron lokalny czy symbol jedności Europy i powszechności Kościoła*, red. A. Kopiczko, Olsztyn 2009, s. 180–181; R. Prejs, *Źródła historyczne do życia i męczeństwa świętego Brunona*, tamże, s. 297–298.

⁹ Najnowsze ustalenia o misji św. Brunona u G. Białuńskiego, *Brunon z Kwerfurtu. Pamięć i kult*, Pruthenia, 2013, t. 8, s. 167–179, tenże, *Misja prusko-litewska biskupa Brunona z Kwerfurtu*, Olsztyn 2010, J. Tyszkiewicz, *Brunon z Kwerfurtu w Polsce i krajach sąsiednich w tysiąclecie śmierci*, Pułtusk 2009, s. 121–128.

¹⁰ W latach 1076–1086 taką misję podejmował król duński Kanut IV na terenie Sambii. – A. Kopiczko, *Sambijska diecezja*, w: *Ekat.*, t. 17, Lublin 2012, kol. 964; W. Długokęcki, *Uwagi o genezie i rozwoju wczesnośredniowiecznych Prus do początków XIII wieku*, s. 13.

¹¹ Por. A. Dobrosielska, B. Radzicki, *Między Cholinem a Rzymem. Zmiana jako autopojeza systemu społecznego Prusów*, Pruthenia, 2013, t. 8, s. 29–32.

starał się wpierv pozyskać serca Prusów podsyłając pewnych Kanoników [...], aby im ponownie głosili Chrystusa, o którym już wcześniej słyszeli. Ci założywszy siedziby w Ziemi Chełmińskiej na sposób pustelników głosili Prusom wyruszając na zmianę. I zaiste nie bez owocu”¹². Sytuacja szybko odwróciła się pod wpływem fałszywych oskarżeń o chęć „podbicia sobie tym sposobem Kraju” [tzn. Prusów. – A.K.]. Dalej pisze kronikarz: „Gdy przeto Krzywousty zobaczył, że tą drogą i łagodnością niczego nie dokona, zimą Roku Chrystusa 1108, gdy zamarzył jeziora i bagna, z powodu których kraina ta w innych porach jest trudno dostępna, najechał na Prusów, a spustoszywszy kraj ogniem i mieczem wielką zdobycz w ludziach i bydłe uprowadził”¹³. Wszystkie te wyprawy raczej utwierdziły Prusów w pierwotnej religii¹⁴. Śmierć na ziemi pruskiej poniósł w czasie kolejnej wyprawy 18 października 1166 r. książę sandomierski Henryk (syn Bolesława III Krzywoustego)¹⁵.

Źródła odnotowują także krucjatę misyjną biskupa morawskiego z Olomuńca, Henryka Zdica (Zdzika)¹⁶. Zwrócił się on do papieża o zezwolenie na prowadzenie misji w Prusach i rzeczywiście 31 stycznia 1141 r. je otrzymał, ale z uwagą, że powinien jak najszybciej powrócić do swojej diecezji. Wyprawę przedsięwziął wiosną tego roku, ale po krótkim czasie, 1 kwietnia 1141 r., musiał powrócić na Morawy¹⁷. Zapewne więc nie przyniosła ona widocznych rezultatów.

¹² Jan Leon, *Dzieje Prus*. Z braniewskiego wydania roku 1725 przełożył bp Julian Wojtkowski, Olsztyn 2008, s. 69.

¹³ Tamże, s. 69, 70.

¹⁴ Tamże, s. 73.

¹⁵ Tamże, s. 74; A. Dobrosielska, B. Radzicki, *Między Cholinem a Rzymem*, s. 35 (tam też o wyprawach Bolesława Kędzierzawego, brata księcia sandomierskiego Henryka i syna Bolesława III Krzywoustego).

¹⁶ S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, cz. 2, Toruń 1904, s. 3; P. Dusburg, *Chronicon terrae Prussiae*, s. 246; A. Dobrosielska, B. Radzicki, *Między Cholinem a Rzymem*, s. 33.

¹⁷ PrUB, t. 1, cz. 1, s. 1–2 (nr 1, 2, 3); R. Bodański, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach*, cz. I, s. 319.

Na początku XIII wieku w dzieło misyjne włączył się zakon cystersów z wielkopolskiego Łekna. Z bulli „Homo, qui cum in honore esset” papieża Innocentego III, wydanej 26 października 1206 roku dowiadujemy się, że gdy tamtejszy opat, Gotfryd-Boguchwał, udał się do Prus, aby uwolnić współbraci zakonnych¹⁸ z niewoli u pogan, spotkał się z niespodziewaną życzliwością¹⁹. To przekonało go, że istnieją już dogodne warunki do podjęcia pracy misyjnej. Potrzebne było jednak zezwolenie Stolicy Apostolskiej. W tym celu udał się do Rzymu, gdzie uzyskał szczegółowe uprawnienia²⁰. Zastanawiający jest fakt, że papież pominął arcybiskupa gnieźnieńskiego, którym w tym czasie był Henryk Kietlicz (1199–1219). Zapewne Innocenty III nie chciał urazić księcia Władysława Łaskonogiego, który, chociaż popierał cystersów, był w niełasce u metropolity gnieźnieńskiego²¹. Wiadomo też, że tenże książę rywalizował z Danią o wpływy na Pomorzu²².

W 1210 r. udała się do papieża inna grupa cystersów prowadzących misje w Prusach. Wynikiem tej wizyty była nowa bulla z 4 września 1210 r. „Celestis agricola”, na mocy której Innocenty III powierzył arcybiskupowi gnieźnieńskiemu Henrykowi Kietliczowi opiekę duszpasterską nad Prusami do czasu, kiedy liczba nawróconych pozwoli na mianowanie oddzielnego biskupa²³. W tym czasie odsunięto już od chrystianizacji Prus, pod wpływem Danii, dotychczasowych inicjatorów – cystersów z Łekna i samego Gotfryda-Boguchwała²⁴. Natomiast na jego

¹⁸ Informacja ta wskazuje, że już wcześniej zakonnicy podejmowali misje w Prusach.

¹⁹ PrUB, t. 1, cz. 1, s. 2–4 (nr 4).

²⁰ J. Powierski, *Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestia Santyry*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW), 1968, nr 2, s. 243; S. M. Szacherska, *Opactwo oliwskie a próba ekspansji duńskiej w Prusach*, „Kwartalnik Historyczny”, 1967, nr 4, s. 941.

²¹ K. Górski, *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, s. 22; J. Powierski, *Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach*, s. 243–244.

²² R. Bodański, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach*, cz. 1, s. 320.

²³ PrUB, t. 1, cz. 1, s. 4 (nr 5).

²⁴ A. Dobrosielska, B. Radzicki, *Między Cholinem a Rzymem*, s. 13.

miejsce przewidziano Chrystiana²⁵, protegowanego przez dwory panujące na Pomorzu i przez Danię. Sam Gotfryd-Boguchwał mógł się narazić papieżowi przez przywłaszczenie godności biskupa. Na pewno nie otrzymał jej od Stolicy Apostolskiej. Przypuszcza się, że mianował go książę Władysław Laskonogi, korzystając z rozpowszechnionego w tym okresie prawa inwestytury²⁶.

Wraz z oddaleniem wielkopolskich cystersów wzrosły więc wpływy arcybiskupa gnieźnieńskiego. Podstawę prawną, określającą zakres jego działalności, stanowiły znane już bulle papieskie z lat 1206–1212, które polecały mu: udzielanie pomocy misjom, objęcie ich opieką pasterską i sprawowanie kontroli nad akcją angażowania misjonarzy²⁷. 13 sierpnia 1212 r. arcybiskup Henryk Kietlicz otrzymał od papieża Innocentego III władzę kościelną w Prusach²⁸, natomiast 16 kwietnia 1217 r. został upoważniony do zorganizowania tam wyprawy krzyżowej z terenów dwóch sąsiadujących księstw polskich²⁹. Ponieważ nie skorzystał z otrzymanych uprawnień, papież 11 maja 1219 r. zwolnił go z tych obowiązków³⁰, nie wiedząc, że arcybiskup zmarł już 22 marca tego roku³¹.

Wracając do cystersów należy dodać, że również kapituła generalna tego zakonu w 1210 r. postawiła Chrystiana³² na czele

²⁵ Wymieniony wraz z Filipem w bulli z 4 IX 1210 r. Jednak Filip poniósł śmierć z rąk pogańskich Prusów 4 V 1213 r. – R. Bodański, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach*, cz. I, s. 329.

²⁶ A. Dobrosielska, B. Radzicki, *Między Cholinem a Rzymem*, s. 13; R. Bodański, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach*, cz. I, s. 320, 324–326; A.M. Wyrwa, *Klasztory cysterskie w Łeknie i Wągrowcu*, Bydgoszcz 2010, s. 37.

²⁷ Mówi o tym jeszcze dokument z 10 VIII 1212 r., adresowany do kapituły generalnej cystersów. – PrUB, t. 1, cz. 1, s. 5 (nr 6).

²⁸ PrUB, t. 1, cz. 1, s. 6 (nr 7). Nieco później, być może w 1214 r. abp Henryk Kietlicz otrzymał władzę legata w Prusach. – R. Bodański, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach*, cz. I, s. 328.

²⁹ PrUB, t. 1, cz. 1, s. 11–12 (nr 16).

³⁰ Tamże, s. 21 (nr 30).

³¹ J. Dyl, *Henryk Kietlicz*, w: Ekat., t. 6, Lublin 1993, kol. 713–715.

³² O nim m.in. K. Zielińska-Melkowska, *Święty Chrystian – cysters – misyjny biskup Prus (próba nowego spojrzenia)*, „Nasza Przyszłość”, 1994, t. 83, s. 35–61; K. Białoskórska, *Św. Chrystian – primus episcopus Prusciae i jego misyjne biskup-*

całej misji na ziemiach pruskich, który za bazę wypadową obrał gród Zantyr³³ (obecnie Biała Góra koło Malborka), darowany przez księcia gdańskiego Mściwoja I. Uczestniczył z dwoma wodzami pruskimi, Warpodą i Suruabuno w czwartym soborze laterańskim w 1215 r., gdzie od Innocentego III uzyskał poparcie dla swej akcji misyjnej, połączonej ze zbrojnym podbojem Prus. Przed 18 II 1216 r. otrzymał też od tego papieża nominację na biskupa Prus i wówczas rozpoczął ożywioną działalność³⁴. Wspierali go w tym książęta i biskupi polscy. Od Władysława Odonica, Konrada Mazowieckiego, biskupa płockiego Gedko oraz innych możnowładców otrzymał różne nadania i darowizny³⁵.

Niestety, nie posiadamy żadnej kroniki działalności tego biskupa. Z zachowanych dokumentów jednak wynika, że jego misja jeszcze przed przybyciem Krzyżaków przynosiła obfite owoce. Wielu Prusów za jego przyczyną przyjęło chrzest. Przed 1231 r. chrystianizacją objęta była cała Pomezania i południowo-zachodnia Pogezania (ziemia Pasaluk)³⁶. Na pewno przed 1226 r. istniały kościoły w Postolinie³⁷ i w Komorowie³⁸

stwo. Kilka uwag o perspektywach i potrzebie dalszych badań, „Nasza Przyszłość”, 2001, t. 96, s. 425–446.

³³ A. Szorc, *Dzierzgoń. Od początku do dni naszych (1248–1998)*, Dzierzgoń 1998, s. 21.

³⁴ T. Manteuffel, *Próba stworzenia cysterskiego państwa biskupiego w Prusach*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 1952, r. 18, s. 169; tegoż, *Papieżstwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII w.*, Warszawa 1955, s. 104; G. Labuda, *Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII wieku*, „Annales Missiologicae”, 1937, t. 9, s. 257; R. Bodański, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach*, cz. I, s. 330.

³⁵ A. Radziwiński, *Die Kirche im Deutschordensstaat in Preussen (1243–1525). Organisation – Ausstattung – Rechtsprechung – Geistlichkeit – Gläubige*, Toruń 2014, s. 18; tenże, *Kościół w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach 1243–1525. Organizacja – uposażenie – ustawodawstwo – duchowieństwo – wierni*, Malbork 2006, s. 11.

³⁶ Gerard Labuda pisze nawet, że do 1216 r. mogła być już schrytyanizowana cała zachodnia Pomezania łącznie z ziemią lubawską. – M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1988, s. 87.

³⁷ J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice na terenie bylej diecezji pomezańskiej 1243–1821* (1992), Elbląg 1999, s. 343.

³⁸ Tamże, s. 448.

pod Sztumem, nie licząc świątyń zbudowanych przez samych cystersów³⁹. Jego zasługi zostały docenione w „Opisie ziem” („Descriptio terrarum”). Określony został jako „mąż Boży”, który głosił „słowo Boże” i nawrócił Prusy, choć – jak zauważa Karol Górski – przez Prusy rozumiał jedynie Pomezanie, Pogezanie, Warmię, Natangię i Barcję, bez ziem Jaćwieży i Sambii⁴⁰.

Mimo tak poważnych osiągnięć, nad misją pruską zawisło duże niebezpieczeństwo. Przywiązanie tubylczej ludności do dawnej religii zaktywizowało pogaństwo pruskie do samoobrony. Ataki zwróciły się przeciw neofitom i misjonarzom przy równoczesnym wzmożeniu napadów na sąsiednie ziemie polskie. Prusowie opanowali i spustoszyli ziemię chełmińską i Mazowsze (1217 r.)⁴¹. Wówczas papież Honoriusz III wezwał cały świat chrześcijański do obrony nawróconych i krucjaty przeciwko Prusom⁴². Udzielił też Chrystianowi szeregu pełnomocnictw. Miał prawo werbowania ochotników na wyprawę krzyżową do Prus⁴³, udzielania zezwolenia na wejście sił zbrojnych i delegowania władzy do udzielania odpustów nie tylko uczestnikom krucjaty pruskiej, ale także jałmużnikom zbierającym ofiary na potrzeby misji⁴⁴. Mógł też erygować katedry biskupie⁴⁵, udzielać zezwoleń na działalność misyjną w Prusach, nakładać kary kościelne na nieposłusznych⁴⁶ oraz karać tych, którzy wtargnęli tam bez jego pozwolenia⁴⁷.

Krucjata doszła do skutku w 1222 r.; wzięli w niej udział m.in. Leszek Biały, Konrad Mazowiecki, Henryk Brodaty, ar-

³⁹ K. Górski, *Problemy chrystianizacji w Prusach, Inflantach i na Litwie*, KMW, 1982, nr 3, s. 151; S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, t. 21, Roczniki TNT 21, Toruń 1914, s. 491.

⁴⁰ K. Górski, *Problemy chrystianizacji w Prusach, Inflantach i na Litwie*, KMW, 1982, nr 3, s. 152.

⁴¹ S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, s. 457.

⁴² PrUB, t. 1, cz. 1, s. 16 (nr 22); S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, s. 527.

⁴³ J. Plastwig, *Chronicon de vitiis Episcoporum Warmiensium*, SSrerWarm I, s. 47.

⁴⁴ PrUB, t. 1, cz. 1, s. 11 (nr 16 z 16 IV 1217 r.), s. 13 (nr 17 z 5 V 1218 r.).

⁴⁵ Tamże, s. 14 (nr 19 z 5 V 1218 r.).

⁴⁶ Tamże, s. 18 (nr 25 z 15 V 1218 r.).

⁴⁷ Tamże, s. 18 (nr 26 z 16 V 1218 r.). Por. C. Deptuła, *Chrystian*, w: Ekat. t. 3, Lublin 1985, kol. 293–294.

cybiskup gnieźnieński Wincenty z Czarnkowa oraz rycerstwo. W jej wyniku została odzyskana ziemia chełmińska i przekazana w opiekę biskupowi Chrystianowi. W 1223 roku, z powodu kolejnego powstania pogańskich Prusów, krucjata została powtórzona⁴⁸.

W tym samym czasie zrodził się też projekt podboju i chrystianizacji Prus siłami zakonów rycerskich. Jako pierwsi pojawili się na Pomorzu joannici, nieco później templariusze. Nie rozwinęli jednak szerszej działalności i podobnie jak „bracia dobrzyńscy” nie odegrali większej roli w pruskiej akcji misyjnej. Dopiero Krzyżacy, czyli Zakon Braci Szpitala Najświętszej Maryi Panny w Jerozolimie Domu Niemieckiego, sprowadzeni w 1226 r., pozostawili niezatarty ślad na tych ziemiach. Zagwarantowawszy swoje prawa dzięki Złotej Bulli cesarza Fryderyka II (1226)⁴⁹, rozpoczęli walkę przeciw pogańskim Prusom. Jak wiemy, nie dbali oni ani o nowe nawrócenia, ani o dalszą chrystianizację, lecz dążyli do pomnożenia posiadłości. Nieświadomy tych celów papież popierał ich działalność, co uwidoczniło się w za-twierdzeniu przywilejów krzyżackich, łącznie z tzw. falsyfikatem kruszwickim⁵⁰. Zdobycze zakonne w Prusach papież Grzegorz IX uznał za własność św. Piotra i Stolicy Apostolskiej (bez ziemi chełmińskiej) i oddał je w wieczyste posiadanie Krzyżakom jako

⁴⁸ R. Bodański, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach*, cz. 1, s. 337–338.

⁴⁹ Złota bulla cesarza Fryderyka II z Rimini 26 III 1226. – PrUB, t. 1, cz. 1, s. 41–43 (nr 56). Według najnowszych badań dokument powstał w czasie pobytu cesarza w Niemczech, pomiędzy majem a sierpniem 1235 r. Krzyżacy dotarli wówczas już do Kwidzyna i planowali dalszą ekspansję wzdłuż Wisły, Nogatu i Zalewu Wiślanego. – T. Jasiński, *Początki władztwa terytorialnego*, w: *Zakon Krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. A. Radzi-
miński, Toruń 2005, s. 21–22.

⁵⁰ Obecnie znów ten dokument z czerwca 1230 r. (PrUB, t. 1, cz. 1, s. 58–60 (nr 78) uważany jest za autentyczny. Por. T. Jasiński, *Uwagi o autentyczności przywileju kruszwickiego z czerwca 1230 r.* w: *Personae – Colligationes – Facta*, Toruń 1991, s. 226–239; M. Dorna, *Przyczynek do genezy państwa krzyżackiego w Prusach*, „Zapiski Historyczne”, 2008, t. 73, s. 7–35; tenże, *Uwagi o interpretacji tzw. układu wrocławskiego pomiędzy biskupem Chrystianem a Krzyżakami ze stycznia 1230 roku*, KMW, 2013, nr 2, s. 190.

lenno papieskie⁵¹. W zamian Krzyżacy zobowiązali się do płacenia rocznego czynszu. Sama ich działalność chrystianizacyjna została oceniona krytycznie, także we wspomnianym „Opisie ziem”. Autor odnotowuje, że reprezentowali oni siłę zbrojną, a nie ewangelizacyjną. Nie znali języka łacińskiego, a tym bardziej pruskiego. Nowej wiary mieli nauczać dominikanie i franciszkanie, znający język polski i pruski⁵².

30 maja 1236 r. wspomniany papież Grzegorz IX upoważnił legata Wilhelma z Modeny do podziału Prus na trzy diecezje⁵³, ale i ten zamiar nie został zrealizowany. Zdecydowały o tym zapewne stosunki między papieżem a Zakonem Krzyżackim, które w tym czasie zaczęły się pogarszać. Legat Wilhelm informował Stolicę Apostolską o nadużyciach popełnianych przez Krzyżaków w Prusach. W tym samym czasie również biskup Chrystian, wydostawszy się z niewoli (w którą popadł w 1233 r.), interweniował u papieża. Zarzucał on Krzyżakom m.in. ograbienie posiadłości biskupich, zdewastowanie miasta i grodu Zantyr, przywłaszczenie dochodów biskupich oraz odwodzenie pogan od chrztu, by przez to łatwiej ich było utrzymać w poddaństwie⁵⁴.

Papież uwzględnił skargę Chrystiana i nakazał ją zbadać biskupowi z Miśni⁵⁵ oraz kilku innym duchownym z tej diecezji. Mieli oni nakłonić obie strony do pojednania. Gdy jednak w 1241 r. Grzegorz IX zmarł, w Kurii Rzymskiej nastroje zmieniły się na korzyść Zakonu Krzyżackiego⁵⁶.

⁵¹ PrUB, t. 1, cz. 1, s. 83–84 (nr 108 (akt z 3 VIII 1234); M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, s. 127–128.

⁵² K. Górski, *Problemy chrystianizacji w Prusach, Inflantach i na Litwie*, KMW, 1982, nr 3, s. 153; K. Górski, „*Descriptio terrarum*”. Nowe źródło do dziejów Prus w XVIII w., „*Zapiski Historyczne*”, 1981, t. 46, z. 1, s. 7–16.

⁵³ PrUB, t. 1, cz. 1, s. 94 (nr 125). Pierwszą taką misję otrzymał Wilhelm z Modeny już 31 XII 1224 r., ale nie przyniosła ona rezultatów. – PrUB, t. 1, cz. 1, s. 39 (nr 53). Por. A. Radziwiński, *Kościół w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach 1243–1525*, s. 12.

⁵⁴ G. Labuda, *Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII wieku*, s. 351–352; R. Bodański, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach*, cz. 1, s. 350–351.

⁵⁵ PrUB, t. 1, cz. 1, s. 100–102 (nr 134). Zapewne chodzi o Henryka. – <https://www.deutsche-biographie.de/gnd135950163.html#ndbcontent> (pobrane 19 XI 2016).

⁵⁶ R. Bodański, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach*, cz. 1, s. 343, 352.

Utworzenie biskupstw na ziemiach pruskich przeprowadził już skutecznie następca Grzegorza IX, papież Innocenty IV (1243–1254). W tym celu wydał trzy dokumenty. W pierwszym, z 29 lipca 1243 r., upoważnił legata Wilhelma do podziału Prus na trzy diecezje oraz wyodrębnienia czwartej w ziemi chełmińskiej i lubawskiej⁵⁷. Podkreślając zasługi Zakonu Krzyżackiego, polecił wybrać spośród jego braci kandydatów na biskupów i udzielić im sakry. Nakazał również podzielić dobra ziemskie w nowych diecezjach na trzy części i obdarzyć nimi Krzyżaków oraz właściwych biskupów. Tego samego dnia Wilhelm wydał dokument wykonawczy „Noverit universitas vestra”⁵⁸. Ustalił w nim granice diecezji chełmińskiej i trzech innych, nazwanych później pomezkańską, warmińską i sambijską. Dla diecezji pomezkańskiej, z centrum w Kwidzynie, granice przypadały na Osie, Wiśle, jeziorze Drużno i rzece Wąskiej (Passaluk). Obszar diecezji warmińskiej miały wyznaczać: od zachodu Morze Bałtyckie, od północy rzeka Pregola (Lipza), na południu jezioro Drużno i rzeka Wąska, na wschodzie zaś polityczne granice Litwy. Dla diecezji sambijskiej został wyznaczony teren jeszcze niezdobyty między Morzem Bałtyckim, rzeką Niemiec (Memele) i Pregolą aż po Litwę. Biskup Wilhelm, zgodnie z zaleceniem papieża, zarządził też rozdzielenie dóbr ziemskich w poszczególnych diecezjach na trzy części. Z tego 2/3 miało należeć do Zakonu Krzyżackiego, a 1/3 do biskupa. Wytyczeniem tych granic zajęli się specjalnie powołani arbitrzy⁵⁹.

⁵⁷ *Codex Diplomaticus Warmiensis*, t. 1: 1238–1340, wyd. C.P. Woelky, J.M. Sage, Mainz 1860 (dalej: CDW I), s. 3 (registr, nr 11; Dokument ten czasem jest mylnie datowany na dzień następny.

⁵⁸ *Neues Preussisches Urkundenbuch. Ostpreussischer Theil II Abteilung 2: Urkunden des Bisthums Samland*, z. 1, wyd. C.P. Woelky, H. Mendthal, Leipzig 1891–1905, s. 1 (nr 1); R. Bodański, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach (1206–1255)*, cz. 2, SW, 1981, t. 18, s. 287.

⁵⁹ Dokument cyrkumskrypcyjny legata Wilhelma wydany na podstawie dokumentu papieskiego z 29 VII w Anagnie. – PrUB, t. 1, cz. 1, s. 64 (nr 83), s. 103–104 (nr 139), s. 108–109 (nr 143); CDW I, s. 5–8 (nr 5); R. Bodański, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach*, cz. 1, s. 343, 352; A. Radziwiński, *Kościół w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach 1243–1525*, s. 13. Cały problem dotyczący ustalenia daty i nazwy rzeki Wąska, zob. u R. Bodańskiego, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach (1206–1255)*, cz. 2, s. 288–289.

Kolejny dokument wydany przez papieża, a skierowany do biskupa Chrystiana, „Hiis, quae per dilectos filios” z 30 lipca 1243 r., zawierał formalną erekcję diecezji⁶⁰. Podobny charakter miał list apostolski „Justis potentium desideriis” z 8 października 1243 r., adresowany do wielkiego mistrza krzyżackiego Gerharda von Malberga⁶¹.

W przypadku diecezji warmińskiej, mimo formalnej erekcji, początkowo uważano ją raczej za tytularną ze względu na to, że nie posiadała własnego biskupa, a jej terytorium nie było jeszcze w całości zdobyte. Wprawdzie na mocy brewe z 6 października 1246 r. papież polecił konsekrować na biskupa Warmii dominikanina Wenera, ale zarządzenie to ze względu na trudności stawiane przez Zakon nie zostało wykonane⁶². Dopiero 11 lutego 1249 r. Innocenty IV bullą „Dedisse tibi dicimur” polecił arcybiskupowi Prus Albertowi Suerbeer mianować i konsekrować na biskupa warmińskiego Henryka Streitberga z Zakonu Krzyżackiego. Ale do bulli nie zostały dołączone ekspedycje do kapituły, duchowieństwa czy wiernych diecezji, bo ta istniała tylko tytularnie. Pierwsza nominacja nie wniosła też nic nowego, ponieważ biskup Henryk przebywał poza diecezją i wkrótce zmarł⁶³. Tak więc faktyczny poczet biskupów warmińskich rozpoczął dopiero inny brat zakonny, Anzelm. Sakry biskupiej udzielił mu legat papieski, kardynał Piotr, biskup z Albano, w asyście trzech biskupów: z Cambrai, Tournai i Arras. Działo się to 28 sierpnia 1250 r. we flandryjskim mieście Valenciennes. Treść świadectwa sakry biskupiej, wystawionego przez legata Piotra, jest nam znana dzięki informacji zawartej w bulli „Porrecta

⁶⁰ PrUB, t. 1, cz. 1, s. 109–110 (nr 144); CDW I, s. 8–9 (nr 6). Pismo to ma charakter dokumentu zatwierdzającego decyzje legata. Por. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, s. 275 [169].

⁶¹ CDW I, s. 10 (nr 7).

⁶² B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, s. 275 [169]. H. Schmauch, *Die Besetzung der Bistümer im Deutschordensstaate*, *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* (dalej: ZGAE), 1919, t. 20:, s. 701.

⁶³ CDW I, s. 41–42 (nr 20); B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, s. 275 [169].

nobis”, wydanej 6 października 1250 r. przez Innocentego IV, w której papież potwierdził nominację⁶⁴.

Biskup Anzelm, objąwszy diecezję w zarząd, przystąpił do organizowania w niej życia kościelnego, gospodarczego i politycznego. Najpierw, zgodnie z postanowieniem papieskim, dokonał wytyczenia granic między włościami biskupimi i Zakonu Krzyżackiego. Podział ten został udokumentowany w piśmie wystawionym w Elblągu 27 kwietnia 1251 r. Część biskupia (1/3 diecezji) znalazła się pomiędzy dobrami zakonnymi, bowiem biskup Anzelm twierdził, że w ten sposób „a dextris et a sinistris pace protectionis gaudere possit”⁶⁵. Tego samego dnia wystawiono również inny dokument, określający zasady współżycia z Zakonem. Bracia otrzymali prawo korzystania z łąk położonych na terenie Warmii biskupiej, mogli na tym obszarze nabywać dobra, ustanawiać nauczycieli i zakładać szpitale. Przyjęto również propozycję bicia wspólnej monety⁶⁶.

Kolejny dokument, potwierdzający wytyczone granice, ukazał się w Chełmnie 27 grudnia 1254 r. Biskup Anzelm ponownie oświadczył, że „usytuowanie ziemi należącej do niego wydaje mu się korzystne, ponieważ umożliwi ono jej obronę przez Zakon przed napadami pogan”⁶⁷. Za stolicę diecezji obrano Braniewo. Tutaj też postanowiono wybudować katedrę. Dokument wystawiony 27 stycznia 1264 r. w Elblągu donosił, iż w 1260 r. wzniesiono kościół katedralny pod wezwaniem św. Andrzeja Apostoła⁶⁸. Kolejnym dziełem biskupa Anzelma było erygowanie kapituły w czerwcu tego roku⁶⁹.

⁶⁴ CDW I, s. 44–45 (nr 23); T. Pawluk, *Anzelm – pierwszy biskup warmiński*, „Warmińskie Wiadomości Diecezjalne”, 1978, nr 2–3, s. 112. W tym dokumencie użyto po raz pierwszy zwrotu „diecezja warmińska”. Wcześniej określano ją jako „trzecia diecezja”.

⁶⁵ CDW I, s. 47–49 (nr 26); T. Pawluk, *Anzelm – pierwszy biskup warmiński*, s. 113.

⁶⁶ Tamże, s. 50–51 (nr 27).

⁶⁷ Tamże, s. 61–64 (nr 31); J. M. Saage, *Die Grenzen des ermländischen Bisthums-sprengel seit dem 15. Jahrhundert*, ZGAE, 1860, t. 1, s. 47–64.

⁶⁸ CDW I, s. 85–87 (nr 48): „ad laudem et honorem Domini Nostri Jesu Christi Ecclesiam ad titulum sancti Andree apostoli in civitate que Braunsberg appellatur erigimus cathedralem volentes in eadem diuini nominis cultum prę omnibus augmentati”.

⁶⁹ Fakt ten znany z dokumenty z 27 I 1264 r. – PrUB, t. 1, cz. 2, s. 95–97 (nr 107).

Równocześnie podjęto rozbudowę sieci parafialnej. Badania poświęcone akcji osadniczej potwierdzają zakończenie zasadniczego jej zrębu dopiero z końcem XIV w. Najprawdopodobniej 43 fundacje przypadają na pierwszą połowę tego wieku, a 31 wiąże się z jego drugą połową⁷⁰. 31 marca 1255 r. papież Aleksander IV na mocy bulli „Cum universis ecclesiae” włączył rozwijającą się organizacyjnie diecezję warmińską do metropolii ryskiej, której podlegała aż do XVI w. Odtąd diecezja warmińska mogła istnieć i rozkwitać zarówno pod względem duchowym, jak i materialnym⁷¹.

W przypadku diecezji chełmińskiej, poza dokumentami z 29 i 30 lipca 1243 r. ważny był list apostolski z 8 października tego roku pod nazwą „Iustis petentium desideriis”. Pierwszym biskupem został prowincjał polskich dominikanów Henryk, konsekrowany przez papieża Innocentego IV pod koniec 1245 r. w Lyonie. Stolicą diecezji została Chełmża. Choć początkowo związane ją z metropolią gnieźnieńską, to już 9 stycznia 1246 r. włączono ją do metropolii Prus, Inflant i Estonii, a 31 marca 1255 r. do nowo utworzonej metropolii w Rydze. Związek ten trwał do II pokoju toruńskiego (1466 r.)⁷².

Pierwszy organizator życia religijnego w diecezji chełmińskiej, biskup Henryk, zapewnił uposażenie, utworzył w 1251 r. kapitułę katedralną oraz pierwsze parafie. Zagwarantował również pewną niezależność od Zakonu Krzyżackiego, ale tę diecezja utraciła w 1264 r., kiedy to następny biskup Fryderyk z Hausen, inkorporował kapitułę do Zakonu i umożliwił mu bezpośredni wpływ na obsadę ordynariuszy⁷³.

W sąsiedniej diecezji pruskiej, czyli pomezjańskiej, pierwszym biskupem w grudniu 1248 r. został Ernest. W 1250 r. uzyskał od Zakonu Krzyżackiego ziemię wokół Kwidzyna jako dominium

⁷⁰ A. Olczyk, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961, s. 62–63.

⁷¹ CDW I, s. 68–73 (nr 35); B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, s. 259–263 [153–157].

⁷² Tamże, s. 330–332 [42–44].

⁷³ B. Kumor, *Chełmińska diecezja*, w: Ekat., t. 3, Lublin 1985, kol. 113–123.

i w tym mieście założył katedrę. Kapitułę katedralną erygował w 1284 r. jego następca biskup Albert. Od początku tworzone też sieć parafialną, choć historycy podkreślają, że pierwsze parafie powstały przed 1236 r., a zatem przed oficjalnym powołaniem diecezji w 1243 r. Miały one swoje siedziby w Zantyrze i Postolinie. Jednak pierwsze świątynie zostały zniszczone podczas pierwszego powstania pruskiego. Ich odbudowę nakazywał traktat dzierżgoński z 1249 roku.⁷⁴

W czwartej diecezji pruskiej, zwanej sambijską, pierwsze kontakty mieszkańców z chrześcijaństwem miały miejsce już w połowie X w. za pośrednictwem Danii i biskupstwa magdeburskiego. Po oficjalnym erygowaniu biskupstwa pierwszym ordynariuszem został przed 1251 r. Tetward, a po nim 10 lutego tego roku Jan von Diest. Obydwaj jednak nie objęli diecezji, ponieważ była jeszcze w stadium organizacji. Faktyczne rządy rozpoczął dopiero w maju 1254 r. Henryk von Strittberg. To on rozpoczął budowę rezydencji w Rybakach i ustanowił siedzibę w Królewcu. Kapitułę katedralną erygował w 1285 r. biskup Krystian z Miluzy w łączności z wielkim mistrzem Zakonu Krzyżackiego Konradem von Feuchtwangen. Wpływ na tworzenie sieci parafialnej mieli komturowie krzyżaccy⁷⁵. Również biskupi i kanonicy byli całkowicie zależni od Zakonu. Prace misyjne na tych terenach przebiegały dużo wolniej ze względu na duży obszar, oddalenie od centrum i małą gęstość zaludnienia⁷⁶.

Podsumowując powyższe ustalenia, należy przyjąć, że chrystianizacja Prus odbywała się w kilku etapach, z których każdy obejmował inną część terytorium i był prowadzony przez inne

⁷⁴ J. Wiśniewski, *Pomezkańska diecezja*, w: Ekat., t. 15, Lublin 2011, kol. 1354–1361; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, s. 266–269 [160–163].

⁷⁵ A. Kopiczko, *Sambijska diecezja*, w: Ekat., t. 17, Lublin 2012, kol. 964–967; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, s. 271–274 [165–168].

⁷⁶ K. Górski, *Problemy chrystianizacji w Prusach, Inflantach i na Litwie*, KMW, 1982, nr 3, s. 160–161. O granicach diecezji pisze też A. Radziwiński, *Kościół w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach 1243–1525*, s. 13–16.

grupy misjonarzy. Najpierw została schrystianizowana Pomezania, w mniejszym stopniu Pogezania, a główną pracę misyjną prowadzili cystersi pod kierunkiem biskupa Chrystiana. Drugi etap objął Warmię Natangię i Barcję. Tu w mniejszym stopniu docierały wpływy cystersów, a główny ciężar spoczywał już na duchowieństwie diecezjalnym, częściowo wykształconym dopiero po erygowaniu diecezji. Najpóźniej chrześcijaństwo dotarło na ziemie biskupstwa sambijskiego, a pracę misyjną prowadziło tu w dużej mierze duchowieństwo krzyżackie.

Andrzej Kopiczko

Andrzej Kopiczko

Wielkie bogactwo
chrześcijaństwa

Andrzej Kopiczko

OSTROŁĘCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE IM. ADAMA CHĘTNIKA

wiekowe BOGACTWO chrześcijaństwa

W 1050. rocznice chrztu Polski

pod redakcją
Małgorzaty Lubeckiej i Jana Mironczuka

Ostrołęka 2017